

1. Γυναικόμορφο αγγείο, Μόχλος (O. Reverdin και R. Hogier, Κρήτη, κοιτίδα του ευρωπαϊκού πολιτισμού)

2. Γυναικόμορφο αγγείο, Μόλια (P. Demargne, Γέννηση της ελληνικής τέχνης)

Η υπερτροφία των γυναικείων μαστών στην κρητο-μυκηναϊκή τέχνη

Ένα ιδιαίτερο μορφολογικό χαρακτηριστικό έλκει την προσοχή εκείνου που παρατηρεί τις γυναικείες κρητομυκηναϊκές αναπαραστάσεις: η υπερβολή του μεγέθους των μαστών. Η υπερτροφία αυτή, την οποία αποκαλούμε «μακρομαστία», εμφανίζεται στην Κρήτη από την πρωτο-μινωική εποχή, έχασαν παντά σ' όλες τις μεταγενέστερες ανακτορικές περιόδους και διαδίδεται στην ηπειρωτική μυκηναϊκή τέχνη. Παρατηρείται σ' όλους τους τομείς της τέχνης: αγγεία, ειδώλια, σφραγίδες και πολύτιμοι λίθοι, αγάλματα και τοιχογραφίες. Αυτή η επίδειξη των γενναίωδων μαστών θεωρείται συνηθέστερα ως συνέπεια μιας ενδυματικής μόδας που συνδυάζει μακριές φούστες με «πουκαμίσες» αρκετά ανοικτές προς τα εμπόρια, και που εκθέτουν το στήθος. Άλλοτε, ισχυρίστηκαν ότι όλες αυτές οι ανθρώπινες μινωικές αναπαραστάσεις υποβάλλονται, κατά συνθήκη, σε υπερβολή των γυναικείων μαστών, καθώς επίσης και της λεπτής αντρικής μέσης. Ορισμένοι προσχωρούν μέχρι του σημείου να θεωριάνουν ότι το ογκώδες στήθος και η λεπτή μέση είναι χαρακτηριστικά των νέων κοριτσιών και αγοριών στη σύγχρονη Κρήτη. Μερικές φορές συμβαίνει, αλλά όχι περισσότερο απ' ό,τι στην νεολαία άλλων χωρών.

Αφού παραθέσουμε μερικά τεκμήρια, θα δώσουμε την ερμηνεία μας.

Docteur Jean Coulomb

Διευθυντής Κλινικής στην Ιατρική Σχολή της Μασσαλίας

3. Θέα με τα φίδια, Κνωσός (Στ. Αλεξίου, Ν. Πλάτων, Μ. Guanella, Αρχείο Κρήτης)

Τα Τεκμήρια

I. Αγγεία

O R. Seager, ερευνώντας το 1908 τον τάφο XIII της νεκρόπολης της νησίδας Μόχλου¹, δρήγε ένα αγγείο «που αναπαριστά μία γυναικά τείνουσα το στήθος της» (εικ. 1). Οι αρχαιολόγοι έδωσαν διάφορες ερμηνείες: o J. Charbonneau αναγνώρισε «ένα κυρικό αγγείο, ένα δείγμα Μινωικού αστείου πνεύματος», o Ch. Picard σκέψητε πως το αγγείο αυτό «φαίνεται να γελούσαρει τον τύπο που ήδη εμφανίζεται στη Μεσοποταμία». O A. Evans αρκείται να το χαρακτηρίσει «γκροτέσκο», ενώ o S. Marinatos είδε, με τολμηρότητα, «έναν άνδρα» (εβγάλησε ότι ο λόγος της ερμηνείας αυτής ήταν το καπέλο!). Μόνο o R. Seager παρέμεινε στη σωτήρια κατεύθυνση: για εκείνους, το αγγείο αναπαριστούσε «μια πρωτόγονη Θέα της φύσης».

O P. Demargne, συνεχίζοντας το 1920-1930 τις ανασκαφές των νεκροπόλεων στα Μάλια, αποκάλυψε στο δευτέρο ταφικό αποθέτη (Ανατολικό αποθέτη) ένα δεύτερο γυναικόπορο αγγείο² με συγκάριες διατήρησης μαστούς, παρόμοιο με εκείνο του τάφου XIII του Μόχλου, και παρατήρησε: «η εικόνα της μεγάλης θεάς μητέρας, προστάτιδας των νεκρών, στους οποίους προτείνει τα γόνιμα στήθη της» (εικ. 2).

O Σ. Ξανθουδίδης ανακάλυψε το 1904 στον τάφο E της Κουμάσας

(Μεσαρά) ένα κυλινδρικό αγγείο (αρ. 4992 του αρχαιολογικού μουσείου του Ηρακλείου), που οποιους το χείλος κοσμείται με δύο σγκάδες προσέχοντας σε σχήμα μαστούς. O ερευνητής πίστεύει πως επηρέκεται ένα ιερό αγγείο, η μορφή του οποίου θύμιζε «μια πρωτόγονη εικόνα της μινωικής Θέας». Το 1908 ανακάλυψε στην οικία Δ. στα Καλαβρά, δύο άλλα αγγεία (αρ. 5703 και αρ. 5704 του αρχαιολογικού μουσείου του Ηρακλείου), αρκετά παρόμοια «με κέρατα ή μαστούς προβαλλόμενος προς τα έμπρός»³.

II. Ειδώλια

α) Φαγεντιανή: Οι «Θεές των φιδιών» MMIII της Κνωσού (εικ. 3) έχουν μια υπερτροφία των μαστών ιδιαίτερα έκδηλη. Αυτή η οπτική εντύπωση επιβεβαιώνεται από τις μετρήσεις: η προεξόχη των μαστών του ειδικού μας τα εκτεταμένα φύλα είναι ίση με το μήκος του βραχίονα. Το ίδιο ισχύει και για το ειδώλιο που φέρει την τίτα. O A. Evans ήταν κοντά στην αλήθεια γράφοντας: «Her breasts which are almost entirely bare, are of matronly proportions»⁴.

β) Πηλός: Ο κορμάς του πήλινου ειδώλιου της Αγίας Τριάδας (αρ. 18642 του αρχαιολογικού μουσείου του Ηρακλείου) είναι μια από τις μεγαλύτερες επιδιώσεις στην υπερτροφία μαστών στη μινωική τέχνη: εδώ, ο ογκος των μαστών είναι ίσος με τον ογκο της κεφαλής.

Το γυναικείο ειδώλιο (αρ. 1773 του αρχαιολογικού μουσείου του Ηρακλείου) από τη Φαιστό είναι το μόνο ειδώλιο που δρέπηκε σ' αυτό το μεγάλο μινωικό ανάκτορο. Η κορματασία, το λιπό ένδυμά του και η θέση των χεριών καθιστούν πρόδηλη μόνο μία ανατομική λεπτομέρεια: το επιδεικνύμενο και προτεινόμενο στήθος σε μια χειρονομία προσφοράς (εικ. 4).

γ) Ελεφαντόδοντο: Το ειδώλιο της Πρόσωμηνος⁵ είναι γυναικείο αγαλματίδιο ελεφάντινο, που αποδεικνύει ότι η υπερβολή που μεγέθυνες των μαστών συναντάται και στην τέχνη της Ήπειρωτικής Ελλάδας (J.-P. Poulsat, Catalogue des ivories mycéniens au Musée National d' Athènes, σ. 121). Αυτό είναι ένα από τα κοινά στοιχεία της μινωικής και της μυκηναϊκής τέχνης (εικ. 5).

δ) Χαλκός: Οι Μινώιτες κατασκεύαζαν σ' όλες τις εποχές αναριθμητικά ειδώλια ανδρών και γυναικών. Καθώς αποκαλύφθηκαν σ' τόπους λατρείας (κορυφές θουνών, ιερά σπηλαία, ιεροί ναοί), θεωρούνται ως αναθηματικά ή ομοιωμάτα λατρευτών. Στη λαμπτή περίοδο των δεύτερων ανατόρων, ο χαλκός είναι ένα υλικό που χρησιμοποιείται πολύ συχνά για τα ειδώλια αυτά. Πρόκειται συνήθως για άνδρες, αλλά γνωρίζουμε και ορισμένα χάλκινα γυναικών που παρουσιάζουν την ίδια μεγέθυνση μαστών με τα έργα που παρουσιάστηκαν ήδη. (Το χαρακτηριστικότερό είναι το μεγάλο αγαλματίδιο, 19 εκ. ώμους, No Inv. Misc. του Μουσείου του Βερολίνου).

III. Γλυπτική

Πρόκειται για έναν τομέα, όπου η υποκειμενικότητα είναι διάνοταν να προκαλέσει διαφορετικές κρίσεις. Γ' αυτό δεν παρουσιάζουμε παρά ελάχιστα τεκμήρια, για τα οποία ο μορφολογικός χαρακτήρας τον οποίο μελέτημε είναι αδιαμφισθήτητος. Πρόκειται για μία γυναικά μόνη, όπως στο σιφράγισμα του Ρούται (εικ. 6)⁶. Άλλες φορες, η οπτική περιλαμβάνει περισσότερες γυναικες, μια γυναικα και ένα ζώο, ή διάφορα θέματα. Είναι γνωστές ακόμη υπερρεαλιστικές εικόνες, όπου το οώμα της γυναικάς είναι τερατώδες και συνέθετο (γυναικα-πτηνό) ή συνοψισμένο σε ένα ζέυγος τερατών μαστών: είναι τα έργα του διάσημου «Maitre de Zacro»⁷.

IV. Τοιχογραφίες

Οι ζωγραφικές σκηνές που παριστάνουν γυναίκες με απογυμνωμένα και αιφύσικα ανεπτυγμένα στήθη είναι ανηνωστες την εποχή εκείνη στην Κρήτη. Πρόσφρονται από την Ήπειρω-

4. Αγαλματίδιο, Φαιστός (Στ. Αλεξίου, Ν. Πλάτων, M. Guanella, Αρχαιοκρήτη)

5. Αγαλματίδιο ελεφαντόδοντου, Πρόσυμνα (E. Vermeule, Ελλάδα στην εποχή του χαλκού)

τική Ελλάδα και τη Θήρα. Θα παραθέσουμε, ως παραδείγματα, την αναπαράσταση της Τίρυνθας (εικ. 7), η οποία είναι τιμή μιας σκηνής λιτανείας⁸, και την αναπαράσταση της Θήρας (εικ. 8), η οποία είναι τιμή μιας σκηνής λιτανείας⁹, και την αναπαράσταση της Θήρας (εικ. 8), η οποία είναι τιμή μιας σκηνής λιτανείας⁹. Η πρειεριτική τέχνη είναι ψυχρώς επαναληπτική, εκείνη του Ακρωτηρίου ζωντανή και εικονογραφημένη, αλλά και στις δύο περιπτώσεις επικεντρώνεται σε ένα μαστό που δεν έχει τιποτα που ρεαλιστικό και που αποτελεί το συνδετικό κρίκο μεταξύ των πεδίων επιρροής της Κρήτης.

V. Αγάλματα

O. J. L. Caskey ανακάλυψε, στην περι-

οδό 1960-65 στο μινωικό ναό της Αγίας Ειρήνης, στη νησίδα Κέος, μια εικοσάδα αγαλμάτων αργιλού, από τα οποία ορισμένα παρουσιάζουν τερατώδη υπερτροφία μαστών, η οποία δεν είναι δύνατο να θεωρηθεί ως σφάλμα του κεραμουργού. Παραθέτουμε τις εικόνες δύο τυπικών αγαλμάτων της Κέος (εικ. 9, 10, 11)¹⁰.

*

Το γυμνό στήθος των μινωικών κυριών, προφανώς, προσέλκυε πάντα την προσοχή. Κατά ένα γενικό τρόπο, αυτή η επιδειξη ερμηνεύεται ως συνέπεια της «μινωικής μόδας». Βε-

9. Αγάλμα αργιλού, Κέος (Κ3 611), ύψος 0,98 m (ευγενική προσφορά του J. L. Caskey)

10. Το ίδιο, κατατομή (ευγενική προσφορά του J. L. Caskey)

βαίως, τα κρητικά γυναικεία ενδύματα είναι συχνά υπερβολικά πολυτελή, όπως και οι κομμάτισεις και τα κοσμήματα. Άλλα το να λέγεται ότι η επίδειξη των μαστών ήταν η συνέπεια μιας ενδυματικής μόδας, πιστεύουμε πως είναι μια εσφαλμένη ερμηνεία για δύο τουλάχιστον λόγους: α) μια μόδα είναι, εξ ορισμού, ένα παροδικό φαινόμενο, ενώ τα ακάλυπτα στήθος αναπαριστάνται κατά τη διάρκεια πολλών αώνων (θα σημειώνω πως η πρόσφατη μόδα του γυμνού στήθους στις παραλίες τείνει να εξαφανιστεί). β) Όλες οι μελέτες έδειξαν ότι το κλίμα της Κρήτης τη δεύτερη χιλιετία π.Χ. δεν ήταν τροπικό, ώστε να επιτρέπει να περιφέρονται όπως οι κυρίες της Πολυνησίας.

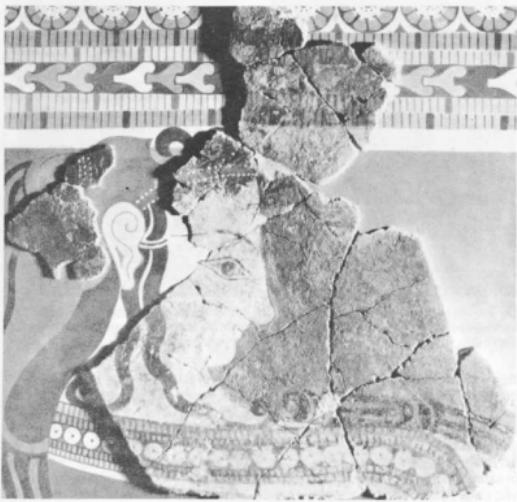
Είναι απαραίτητο λοιπόν να αναζητηθεί μια άλλη εξήγηση για αυτή την επίδειξη των υπερτροφικών μαστών. Καταρχήν, πρέπει να παρατηρήσουμε πως όλες οι γυναίκες που αναπαρι-

6. Αποτύπωμα του Ρούτσι (Μυρανοχώριο) (E. Vermeule, Ελλάδα στην εποχή του χαλκού)

11. Τμήμα αγάλματος, Κέος (Κ3 613) (ευγενική προσφορά του J. L. Caskey)

7. Τμήμα νωπογραφίας, Τίρυνθα (F. Matz, Η Κρήτη και η προϊστορική Ελλάδα)

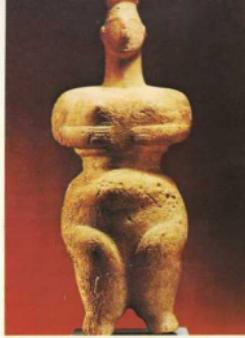
8. Τμήμα νωπογραφίας, Θήρα (Σ. Μαρινό τος, Θήρα V)

στάνονται στην κρητο-μυκηναϊκή τέχνη (ποτοπισμένες, γλυπτές, χραγμένες ή ζωγραφισμένες) δεν έχουν αυτή τη μορφολογική ανωμαλία. Εκείνη αφορά μόνο μια μειοψηφία των κυρών και είναι θέδιο ότι τα εκτιθέμενα και υπερτροφικά στήθη αφορούν μόνον γυναικες που αναπαριστάνονται σε λατρευτικές σκηνές ή που φέρουν γνωστά σύμβολα της μινωικής θρησκείας (όπως τα φίδια). Δικαιούμαστε λοιπόν να πιστεύουμε πως η «μακρομαστία» είναι ένας θρησκευτικός χαρακτήρας, που εμφανίστηκε από την πρώτο-μινωική εποχή. Το γυναικόμορφο αγγείο του Μοχλού αναπαριστάνει, όπως επισήμανε ο R. Seager το 1908, μια «πρωτόγονη θεά της φύσης». Οι μαστοί είναι συμβόλιο τροφής, αφρονίας, γονιμότητας. Το αγγείο αυτό ανακαλύφθηκε στην ανατολική νεκρόπολη του νησιού, τα ευρήματα της οποίας έδειξαν πως επρόκειτο για νεκρόπολη φτωχών ανθρώπων. Αν στους πλούσιους τάφους της απόκρημνης δυτικής όχθης ενταφιάζαν και λαμπτήρες κοσμήματα, στην ανατολική νεκρόπολη δεν μπορούσαν παρά μόνο να απευθύνουν μια ύστατη προσευχή στη θεότητα, ικετεύοντάς την να εποπτεύει την τροφή του ταξιδιού στον άλλο κόμο.

Τα ίδια ισχύουν για το αγγείο των Μαλίων. Η νεκρόπολη του Χρυσόλακκου ήταν, όπως υποδηλώνει το όνομά της, η τελευταία και πλούσια διαμονή των αρχόντων του ανακτόρου. Τα ανατολικό κομπητήριο προσερίζοταν για τους φτωχούς, οι οποίοι, όπως στο Μοχλό, εμπιστεύονταν τα πτυχώματα στην ευεμνή και τροφιδότρα θεότητα.

Τα αγγεία της Μεσσαράς, που θυμίζουν γυναικείο στήθος, είναι, όπως παρατήρησε αμέσως ο Dr. Σανθουδίδης, αγγεία τελετουργικών σπουδών. Ο «Θεός με τα φίδια» της Κνωσού συνδυάζουν τη χρήση των ιερών ζώων με την επιδειξη των μαστών, περισσότερο από γενναιόδωρων, και βρέθηκαν σε μία από τις ιερές αποθήκες του ανακτόρου (οι Temple Repositories του A. Evans), όπου συνοδεύονταν από λατρευτικά σκεύη και, συγκινητική σύμπτωση, από μεγάλες πλάκες φαγετιάντης που αναπαριστούσαν μια αγελάδα και μια κατάκια που θήλαζαν τα μικρά τους.

Τα αγαλματίδια YMI αργύρου ή χαλκού της Αγίας Τριάδας ή της Φαιστού είναι, όπως τα αγαλματίδια MMIII της Κνωσού, γυναικείες αναπαραστάσεις περισσότερες επεξεργασμένες από τα αγγεία της ΠΜ, αλλά η υπερτροφία των μαστών είναι ο κοινός παρονομαστής που αποδεικνύει τη συνέχεια αυτού του συμβόλου κατά τη διάρκεια περισσότερων αιώνων (θα εξα-

12. Γυναικείο αγαλματίδιο. Σπάρη (P. Warren, Ο Αιγαίας Κόπος πολιτισμός)

13. Ακιδογραφήμα. Lausse (Γαλλία) (A. Leroi-Gourhan, Προϊστορία της δύνης τέχνης)

14. Παλαιολιθική Αφροδίτη. Lespugue (Γαλλία) (A. Leroi-Gourhan, Προϊστορία της δύνης τέχνης)

φανιστεί στην Κρήτη στο YMIII, αλλά θα παραμείνει στη μόδα στην Ηπειρωτική Ελλάδα, όπως τα δήλωνε τα αγαλματίδια της Πρόσφατων».

Οι αιτοτυπώσεις, αφραγίδες και δακτυλίδια είναι επίσης εύγλωττες, γιατί παριστάνουν πραγματικές μικρές σκηνές, στις οποίες τη μακρομοστιά συνυπάρχει με μια αναντήρητη τελετουργική δράση. Στο αποτύπωμα του Ρούται έχουμε τη συνυπάρχει μαστον και ανθρώπων κρίνου, των οποίων τον ιερό χαραστήρα γνωρίζουμε. Άλλου πρόκειται για τη συμπαράθεση με τη φύτευση ενός δένδρου (ιερή πράξη, αν είναι). Άλλου πρόκειται για ιερούς κώμους ή οικνή Θεοφανίων.

Στις σκηνές με πολλές θηλυκές προσωπικότητες πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ της «ερείας» (αντιρρώσωσης της Θεάς, που ώπας κεκίνη φέρει ουμδαλίους υπερτροφικούς μαστούς) και των θυμόβιων της, που δεν έχουν κανένα υπερτροφικό μορφολογικό χαρακτηραρτικό.

Στην Κέο συνυπάρχουν ορισμένα μεγάλα αγάλματα (9 περίπου), που φέρουν τεράποντους μαστούς, και μικρότερα αγάλματα (15 περίπου), με ακάλυπτα στήθη αλλά κανονικού μεγέθους. Ο Caskey αποκάλεσε τα πρώτα «cult images» (λατρευτές εικόνες) ή «goddesses of Keos» (Θεές της Κέου), και τα άλλα «attendants» («ιερατείο»). Κατά τη γνώμη μας, η υπερτροφία των μαστών των αγαλμάτων της Κέου έχει την ίδια θρησκευτική συμβολική σημασία με τις άλλες μινωικές αναπαραστάσεις.

Αυτός ο θρησκευτικός χαρακτήρας είναι προφανέστερος στα τημήματα αγαλμάτων που δρέθηκαν στο θάλαμο ΙΙ, που ήταν το άδυτο του ναού, στην Αγία Ειρήνη. Η μινωική ένωση του βασιλιά Μίνωα της Κρήτης με

την πριγκίπισσα Δεξιήθεα της Κέου δέχθηκε ίσως τις ευλογίες των μεγάλων θεοτήτων του νησιού.

Οι τοιχογραφίες, στις οποίες συναντάμε και πάλι γυναικες με υπερμεγέθη στήθη, παριστάνουν, όλες, θρησκευτικές σκηνές: λιτανείες ή πιβανές σκηνές μητορήσης (βλ. την αποκάταση που προτάθηκε από τον Χρ. Ντόμιο για την εικόνα των «συλλεκτριών ζαφοράς», της Έσοπης στο Ακρωτήρι της Σαντορίνης).

Τελικώς, η υπερτροφία των μαστών πρέπει να θεωρείται ως ένα από τα μεγάλα σύμβολα της μινωικής θρησκείας, ίστος αέδιας από το διπλό πέλεκυ ή τα κέρατα κοινωνίωσεως. Η εικόνα να αυτή εμφανίστηκε από την ΠΚ, δηλαδή, προς τις αρχές της εποχής του χαλκού, στην έτη της νεολιθικής εποχής, προς το 3.000 π.Χ. Αποδείχθηκε με βεβαιότητα, ότι είναι χαρακτηριστικό των αρχών της μινωικού πολιτισμού: καιμά γεωλιθική κρητική γυναικεία αναπαράσταση δεν παρουσιάζει αυτή τη μορφολογική λεπτομέρεια¹². Η συνήθως θηλυκή αναπαράσταση της νεολιθικής εποχής ήταν η παχύσαρκη γυναικα, που έναντινα τάχει όχι μόνο στην Κρήτη (αγαλματίδια της Λερόπετρας, Γόρτυνας, Φοιστού κ.τ.λ.), αλλά επίσης στην Κυκλαδίδες (Σάλαμος)¹³, στην Ηπειρωτική Ελλάδα: Θεσσαλία, Σπάρη (εικ. 12), στην Ανατολικά (Κάτα Ηύη, Halicar) και στη Νότια Ευρώπη (Ρουμανία, Γιουγκοσλαβία). Η θηλυκή παχύσαρκη της νεολιθικής εποχής διαδέχτηκε την παχύσαρκη της παλαιολιθικής εποχής, την οποία γνωρίζουμε από εγχάρακτες παραστάσεις σε λίθο (εικ. 13) ή αγαλματίδιο (εικ. 14)¹⁴.

Ποια σχέση υπάρχει μεταξύ της παχύσαρκης της λίθινης εποχής και της μινωικής υπερτροφίας των μαστών της

στών; Κατά τη γνώμη μας, έχουν την ίδια συμβολική σημασία, εκείνη της γονιμότητας και της αφθονίας. Ενώ, κατά την εποχή του χαλκού, ο Κυκλαδικός πολιτισμός υιοθετούσε τη γυναικεία αναπαράσταση, καταρχήν ρεαλιστική και μετέπειτα αστρομενή, γνωστή με το όνομα «κυκλαδικό ειδώλιο», η μινωική Κρήτη διαμόρφωνε τη δική της άποψη, στην πρώτη γραμμή της οποίας εμφανίστηκε τη θέα που φέρει μικρό πίσθιο προσφορών (όπως η θεά της Μύρτου)¹⁴ και η εξηρευοντική μακρομοστιά που πήρε τη θέση της παχύσαρκης των προγενέστερων χρόνων και η οποία, στους διάδορους τομείς της τέχνης, επεκτάθηκε, καταρχήν, στο Αιγαίο Πέλαγος και έπειτα στην Ηπειρωτική Ελλάδα.

Emphasized Women Breasts in the Arts of Prehistoric Greece

J. Coulomb

The exaggeration and/or exhibition of women breasts is a common feature in the various aspects of Minoan art. This morphologic peculiarity also occurs on anthropomorphic vases as far back as the Early Minoan period and is repeated on figurines, engravings, statues and frescoes until the end of Minoan civilization in Crete, Thera, the Mainland Greece and Keos.

This characteristic emphasizes more a specific, religious symbolism of the Cretan religion during the Bronze Age, than a fashion. This, alike the female obesity in the Paleo and Neolithic Ages, symbolizes fertility and abundance.

Σημειώσεις

1. R. Seager, *Explorations in islands of the Aegean*, 1912, εικ. 34, 2. P. Demargne, *Mélanges*, Göttingen, 1932, σ. 305-307, ήv. I, II - *Etudes crétoises*- VII, 1945, niv. XXXI. 3. St. Xanthopoulos, *The Vaulted tombs of Messara*, 1924, σ. 39 και σ. 85-86, niv. XXVIII και niv. XLV. 4. A. Evans, *Palace of Minos I*, σ. 500. 5. C. Bleeker, *Prosymna*, 1937, εικ. 191. 6. Sp. Marinatos, «Ergon», 1956, εικ. 92. 7. D. G. Hogarth, *The Zakro sealings*, *Journal of Hellenic Studies*, XII, 1902, σ. 76-93. S. Hood, *The Arts in Prehistoric Greece*, 1978, σ. 223, niv. 223 E («A pair of breasts has wings»). 8. G. Rodenwaldt, «Tyrins» II, 1912, niv. 8. 9. Sp. Marinatos, «Excavations at Thera» V, 1972, σ. 40, niv. G. 10. J. L. Caskey, *Excavations in Keos*, «Hesperia» 1962, σ. 263-283; 1964, σ. 328-331; 1966, σ. 371. «Archaeology» 16 (1963), σ. 284; 17 (1964), σ. 277. 11. P. Ucko, *Anthropomorphic figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete*, 1966, σ. 203-250. 12. J. D. Evans and C. Renfrew, «Antiquity» 40, 1966, σ. 218 (The fat lady of Salagos). 13. A. Leroi-Gourhan, *Préhistoire de l'art occidental*, 1971, niv. 55 και εικ. 52. 14. P. Warren, *Myrtos*, 1972, σ. 207, niv. 69-70.